

ДРАГАНА БАЈИЋ

МИЛОРАД ПАВИЋ У ШПАНИЈИ

Говорити о рецепцији једног писца у некој страниој земљи подразумева на првом месту постојање одређеног познавања књижевности у којој је тај писац поникао и унутар које ствара. Међутим, када је реч о Шпанији, извесно је потпуно одсуство такве полазне претпоставке. Објашњење можемо да пружимо парафразирајући чувену реченицу шпанског мислиоца Ортеге и Гасета „ја сам ја и моја околност”. На шпанској културној сцени нема српског књижевног ја јер јој је историјски остао сасвим стран његов цивилизацијски оквир. Без намере да залазимо у прешироку и за ову прилику непотребну анализу узрока, само подсећамо да и летимичан увид у историју открива готово увек супротне развојне периоде. Два крајња европска полуострва, Иберијско и Балканско, стално су имала обрнуте линије успона и падова у политичкој и економској моћи што је условило и узајамну непорозност за културне тековине. Идеолошке разлике између католичанства и православља свакако су један од најкрупнијих, али никако и једини разлог пошто је, у крајњој линији, цео словенски свет слично примљен. То значи да је мало познат и да и данас свеобухватни придев „словенски” претеже над појединачним, одвајајућим одредницама. Дубока одбојност два изма у XX веку, фашизма и комунизма, дала је свој за сада последњи допринос, пре свега са шпанске стране, претворивши незнање из програмске незаинтересованости у забрану знања из отворене нетрпељивости.

Спектакуларни развој медија последњих деценија и релативно укидање информацијске повлашћености праћени силовитим политичким потресима почев од пада Берлинског зида 1989. године коначно су учинили да словенски елемент закорачи на до тада му неприступачан терен, а такозвано демо-

кратско друштвено устројство му је статус суштог оличења Сатане преобратило у онај егзотичне занимљивости.

Када је Србија у питању, тек су збивања из деведесетих година учинила да се у Шпанији донекле схвати каква је била она Југославија за коју многи и данас мисле да се са свим осталим чланицама Источног блока налазила иза гвоздене завесе. Но истовремено је наступила страховита пометња пред најездом толиких нових имена народа и огромна већина није умела да се снађе у, на пример, типичној групи придева *словенски, славонски, словеначки, словачки*. Што се о томе више нити говори нити мисли, не значи да су појмови рашчишћени, осим у уско стручним круговима.

У миљеу који смо покушали што краће да представимо јасно је да сваки српски (и не само српски) преведени писац представља огољену јединку, појединца лишеног његове околности. С обзиром да без превода нема рецепције, основно је питање који се критеријуми примењују приликом избора како писца тако и дела. Одговор је врло лак јер, нажалост, критеријума нема или се, блаже речено, позајмљују. Тако је, рецимо, Андрић преведен због додељене му Нобелове награде и то са француског, јер још увек није било никога да га преведе са оригинала, Киш пошто је био увелико познат у Француској, а Павић кад се већ прославио својим *Хазарским речником*.¹ Из личног искуства знамо да шпански издавачи тешко прихватају преводиоачев предлог и читачки извештај ако им се претходно не понуди превод дотичног дела на други „велики” језик, како би сами размотрили могућност и утврдили оправданост штампања.

Ово указује на посебан угао под којим треба посматрати Павићево дело у Шпанији, земљи без славистичке традиције какву на западу имају Велика Британија, Француска и Сједињене Америчке Државе. Спуштен у шпанску средину ни од куда, као и остали наши писци који су преведени, Милорад Павић је још имао срећу да са пет наслова, уз Данила Киша са шест, буде најпревођенији српски писац.

Почело је, наравно, са *Хазарским речником* који је 1989. године издала угледна кућа „Анаграма” у преводу Далибора Солдатића, данас ванредног професора шпанске и хиспаноамеричке књижевности на Филолошком факултету у Београду. На Интернету може да се нађе податак да из исте године и код истог издавача постоји и превод извесне Рите Милбауер,

---

¹ Подаци о неким другим и старијим преводима српских писаца могу да се нађу у студији „Преверзије” ауторке Александре Манчић у издању Рада из 1999. године.

али по свој прилици се ради само о грубој грешци. Уследио је *Предео сликан чајем* 1991, код истог издавача, у преводу Луисе Фернанде Гаридо Рамос и Марине Љујић. Прва од њих је језик учила у Хрватској и тада је била почетница, а касније је преводила српске, хрватске и босанске писце. Друга је била лекторка на Аутономном универзитету у Мадриду, а данас је библиотекар Одсека за иберијске студије београдског Филолошког факултета. Редослед имена требало је да буде обрнут, али стицајем не баш лепих околности није био. Године 1993, велики издавач „Еспаса-Калпе” издаје *Унутрашњу страну ветра*, поново у преводу Луисе Фернанде Гаридо. Затим је прошло седам година до појаве *Последње љубави у Цариграду*, романа који издаје мања, али позната кућа „Акал” и који је превела Драгана Јеленић, дипломирани англиста из Београда са докторатом из чисте филозофије стеченим на Аутономном универзитету у Мадриду. Најзад, 2003. године појављује се *Седам смртних грехова* у преводу Дубравке Сужњевић, хиспанисте настањене у Мексику, а издавач је мексичко-шпански „Сексто писо”.

Оно што одмах пада у очи јесте иначе не баш честа појава да су сви осим једнога преводиоци са српског говорног подручја и да су преводили на нематерњи језик. Треба рећи да и дан-данас у Шпанији поред Л. Ф. Гаридо постоји још само један преводилац који има довољно знања да самостално преводи са нашег језика.² Сматрамо да је овај податак први индикатор (не)познавања српске књижевности који се не сме пренебрегнути када се говори о рецепцији било ког нашег писца и који поткрепљује нашу почетну тврдњу.

Надаље ћемо у представљању шпанског доживљавања Павићевог писма кренути од општег ка појединачном, мада је сигурно већ потпуно јасно да материјала једва да има. Прегледали смо све шпанске енциклопедије и речнике књижевности у издањима после 1990. имајући у виду датум појаве првог романа Милорада Павића у шпанској средини. Нисмо пронашли ништа у *Великој Есјасиној енциклопедији* из 2002, у такође *Есјасиној Универзалној илустрированој евројско-америчкој енциклопедији* ни из 1996, ни из 2004 (иако је, како смо навели, иста кућа 1993. издала један превод), у *Универзалној Салвајовој енциклопедији* из 1996, у *Анајином великом Одреднику* из 2000. ни у *Универзалној Магна енциклопедији Дурван-Карођо* из 1998, али зато у њој и у *Есјасином Универзалном енциклопедијском речни-*

---

² Реч је о Марији Анхелес Алонсо Сарса која је школску 1991/92. годину превела као лектор за шпански језик на београдском Филолошком факултету.

ку³ из 2000. постоји чланак о Анти Павелићу, што не сматрамо пуком и безазленом случајношћу, посебно кад се зна да је он сахрањен на једном мадридском гробљу. Притом је још дефинисан као југословенски политичар!!!

Једино где смо пронашли кратку и, еуфемистички речено, необичну белешку јесте у *Великом енциклопедијском речнику*⁴ куће „Пласа и Ханес” из 1997. и то не у главном делу корпуса у коме се, рецимо, налази чак и Доли Партон, него у додатном тому. Каже се да је Павић српски романописац и есејиста и да се на шпанском појавио 2000. са књигом *Последња љубав у Цариграду*, што је очигледно нетачно. Затим се летимично објашњава овај роман-тарот као приручник за гатање и могућности различитих редоследа читања, а на крају стоји да је Павић још објавио „*Star Cape. An Astrological Guide for Amateurs* (2000) и *Terryfying Love Stories* (2001)”. Недопустива површност је једино објашњење што нису наведена остала дела преведена на шпански, а јесу ова два, не једина, и то на енглеском и без пропратних објашњења. Пре него што помисли на неке одлике постмодернизма, већина ће вероватно само склопити речник.

Следимо даље путању Павићевог непостојања. Нема га у „Еспасином” *Речнику великих књижевника*⁵ из 1998. Порука је јасна, није велики. Нема га ни у *Приручнику за свейску књижевност* издавача „Самора” из 1994. Само се појављује са огољеним, али исправним подацима у *Универзалном речнику ефемерида ијасаца (свих времена)*⁶ Грегорија Санса из 1999. где је дато када се и где родио и да пише есеје, поезију и романе, без иједног наслова. Питамо се колико просечних читалаца зна за постојање овако специјализованог речника и да ли уопште треба да зна због два реда текста који им неће нарочито проширити знање.

Затим очекујемо да нађемо више материјала бар у *Историји словенских књижевности*⁷ из 1997, јединој у својој врсти која је шпанска, непреведена, иако међу ауторима поглавља има странаца. Пре него што ишта кажемо о Павићу у њој, мо-

³ *Gran Enciclopedia Espasa* (2002) Espasa, Madrid. *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana* (1996/2004), Espasa-Calpe, Madrid. *Salvat Universal* (1996), Salvat, Barcelona. *Gran Referencia Anaya* (2000), Vox, Madrid. *Magna Enciclopedia Universal Durvan-Carroggio* (1998), Carroggio S.A. de Ediciones, Barcelona.

⁴ *Gran Diccionario Enciclopédico*, (1997), Plaza & Janés, Barcelona.

⁵ *Diccionario de grandes figuras literarias* (1998), Espasa, Madrid.

⁶ SANZ, Gregorio (1999): *Diccionario Universal de efemérides de escritores (de todos los tiempos)*, Ed. Biblioteca Nueva, Madrid.

⁷ PRESA GONZÁLEZ, F. (coord.) (1997), *Historia de las literaturas eslavas*, Cátedra, Madrid.

рамо да проговоримо нешто о самом приручнику, јер сматрамо да одлично представља симптоме неразвијености. На првом месту, пада у очи наслов: све словенске књижевности су на једном месту, али без компаративног приступа, иначе прилично заступљеног у шпанској славистици. Смештање у исти кош је редовна пракса и у другим областима и ситуацијама. Занимљиво је да нема историја романских или англо-германских књижевности, оне су све савршено издиференциране.

Друго, такође је неуобичајена структура предговора састављеног од чланака различитих аутора од којих је двоје индоевропеиста. Морамо да напоменемо да је управо индоевропеистика дала највећи допринос шпанској славистици, али се он по природи материје мери претежно у оквирима историјске граматике. Затим је ту изузетно дугачак чланак посвећен историјама словенских народа, а на крају је један познати шпански лингвиста, Енрике Бернардес, објаснио у свом прилогу значај славистике за општу лингвистику.

Иако ова историја представља амбициозан пројекат по обиму, због чега има врлину да покаже чврсту везу између лингвистике и књижевности с једне и културе с друге стране, она ипак пре свега потврђује дијагнозу о непознавању свега што је словенско. Да није тако и да постоје друге студије и приручници, не би био потребан такав и толики предговор. Као што ни нама не би било потребно да описујемо све те околности, када оне не би биле кључне за разумевање рецепције било ког нашег писца, а овом приликом Милорада Павића.

После свега ваљда не изненађује што њему не само да није посвећена посебна одредница, него чак ни пасус. А дели га са Данилом Кишом, Момом Капором и Давидом Албахаријем! Наводимо речи аутора одељка о српској књижевности, Франсиска Хавијера Хуеса Галвеса, једног од професора славистике са Универзитета Комплутенсе у Мадриду: „Седамдесетих и првом половином осамдесетих година јављају се и друга усмерења, као што је борхесовска проза са Кишом и Павићем (1929) и његовим *Хазарским речником* (1985).”⁸ То је све! Када тако и толико напише неко са наведеним звањем које подразумева одређену стручну тежину и одговорност, готово да постаје беспредметно уопште даље говорити о прихватању Павића. Затим, везе између њега и Борхеса би требало тражити на много софистициранији начин, оне су потпуно друкчије него оне између Киша и Борхеса, а да не говоримо колико су раз-

---

⁸ Српска књижевност заузима простор између 1381. и 1409. странице са библиографијом од 1410. до 1413. Павић се помиње на 1408. страни.

личити Павић и Киш. Не знамо да ли да сумњамо да је Хуес Галвес читао ова два писца, или да је читао Борхеса, јер је слично поједностављење потпуно неумесно. Ако замислимо да смо странац који не зна ништа и ово нам је прилика да се обавестимо, сасвим је могуће да ћемо закључити како је реч о обичним епигонима аргентинског великана.

Поглавље о српској књижевности завршава се библиографијом у којој су наведене Павићеве студије *Историја српске књижевности барокног доба* и *Историја српске књижевности класицизма и њедромантизма*. Странац се пита да ли је то онај малопређашњи писац, или неки други Милорад Павић, историчар књижевности? А ми почињемо озбиљно да се двоумимо не би ли било боље да настави да „не постоји” уместо да буде овако представљен?

Понекад су критичари од заната проницљивији и обавештенији од оних за које се претпоставља да су стручњаци за књижевност. У области критике влада исто шаренило као и међу врстама периодике у којима се помињу Павићева дела, а углавном само поводом излагања преведених романа, што значи ретко. С обзиром на приличан број дневних или недељних листова, нећемо их набрајати, већ ћемо покушати да их разврстамо према начину приступа.

Нису занимљиве, али су показатељ стања оне у којима до краја није јасно да ли је критичар прочитао књигу о којој пише и ако јесте, да ли „по дијагонали” или од почетка до краја. У случају Србије, па тек онда Павића (или било ког другог), јер је такав редослед установљен почетком деведесетих година када су просечни Шпанци схватили да у Југославији има више народа, ово незнање и незаинтересованост надокнађује се цокером у моди: ратом на Балкану који је због године издања посебно погодио *Унутрашњу страну ветра*. Дневнополитичка тема редовно је зачињавала све што се нас тицало, па тако и књижевност. На једном месту,⁹ на пример, каже се да је овај роман „парабола која се одвија на позорници најсуровије савремености: на Балкану”. Међутим, наизглед несувисло приземљивање приче на терен стварних догађања не треба тумачити као ауторску незграпност. Оно намерно повезује књигу и рат, културу и морбидни сензационализам актуелних вести обојених званичним политичким ставом. Такви несадржајни прикази су само још један јефтини „reality show” за масе и подршку маркетиншкој промоцији и ту нема друге етике ни естетике.

---

⁹ *Темпо*, 7. март 1994.

На другом месту¹⁰ критичар Мигел Бајон, и сам писац, говори о Павићевој страсти да „стално потврђује како се ужасу може супротставити само упорним изношењем смерних истина, а пре свега обиљем мудрих и сочних речи” и како се (опет) страст, али градитељска, свом снагом опире текућем времену. Закључак је: „Против ужаса... мудрим речима.” Овде је потпражна порука још скривенија и перфиднија, па почињемо да се чудимо како је могуће да се читања истог писца толико разликују од особе до особе. Да ли нама недостаје креативног сензибилитета да откријемо ту смерност у барокној павићевској разбујалости и да је тако изричито и упорно повезујемо са свакодневицом? Биће да је ипак у питању нешто сасвим просто и речено балкански директно, без латинске углађености и увијености: свака права уметност је дубоко хуманистичка, а сваки рат је дубоко антихуманистички. Тако да се „мудре речи против ужаса” (ужаса уопште, а не само једног датог у одређеном тренутку) подразумевају између многих других и код Павића, а онда су Бајонова домишљања пре банална него мудра.

Енрикеу Вила-Матасу, такође писцу, у Шпанији познатијем од Бајона, а и код нас превођеним (*Барџиби и комјанија*, 2003. и *Самоубиство за пример*, 2004), не можемо да замеримо никакве нарочите намере увијене у претенциозност речи. У једном интервјуу он дословце каже: „Павића нисам читао, не знам чак ни да ли је преведен на шпански, само ми је познато његово име. Понекад помислим да је неки фудбалер.” Тачно је да су првенствено наши многобројни фудбалери широм целе Шпаније учинили да презимена на *ић* постану обележје српског спортског успеха као и да постоји међународно познат и признат фудбалски тренер именом Милорад Павић. Поштујемо Вила-Матасову искреност, не морају и немогуће је да сви писци знају и читају све друге писце, али кад се нешто не зна, не треба га ни доводити у везу са било чим другим. Однос „Павић писац — фудбал — Павић тренер” звучи као привлачна идеја за троугласто-округлу причу или есеј, али за сада само на речит начин одсликава где је место наше књижевности у Шпанији, ако већ пошто-пото хоћемо да га има.

Другој групи критичара би припадали они који су скоро сигурно прочитали дело о коме пишу, али који се, парадоксално, такође служе општим местима применљивим уз мање преправке на многе писце. У својој незанимљивости имају довољно осећања мере да не уплићу тада актуелни рат и да буду бар информативни. Од њих се сазнаје да је Павић предлаган за

---

¹⁰ *El País*, 7. мај 1994.

Нобелову награду и да је један од најистакнутијих савремених српских писаца. Ово друго се логично изводи из првога, иначе нам не би било јасно како су ти критичари изградили своју скалу вредности кад смо сигурни да никако не познају савремену српску књижевност, а мало је вероватно да су посезали за француским и енглеским преводима.

Затим, има ту и неопрезних судова о беспрекорности Павићевог стила¹¹ при чему се ниједном речју не помиње превод. Неки новинари изгледа не схватају да су оригинал и превод увек два различита текста, јер су два језика два различита кода две различите културе. Према томе, олако изречени квалификативи су нестварни и бесмислени све док се не релативизују унутар извесног оквира. Тада може да се прихвати чак и она исхабана оцена о „карактеристичном стилу препуном поетских и реалистичких детаља”,¹² мада је друго питање колика је њена моћ да привуче читаоца. У истом чланку се тежи већој одређености, па се каже да „Павић остварује изненађујуће згуснуће српских легенди, балканских предања и трагова старе мудрости”. Пошто је све набројано потпуно непознато шпанском читаоцу (а уверени смо и самом аутору прилога), то значи да ће он, када прочита ову критику, црпсти податке и изводити закључке о српској традицији из Павићевих романа, што није прави пут ни за учење ни за тумачење дела. Посебно смета придев „балкански” који се у шпанској средини одомаћио као синоним за „бивши југословенски”, па затим „српски” у великом броју тема. Он нема оне негативне конотације¹³ које је стекао у нашој средини, али је двоструко нетачан. Када је у питању географско подручје, преузак је, а када је у питању Србија, преширок је и одузима идентитет. Никада нисмо чули да се, на пример, о грчким митовима говори само као о балканским. Но, и то је део политичке, додуше нешто суптилније стратегије која манипулише културом.

Конечно, најмалобројнији су критичари који читају разумом и осећајем. Они се не стиде да напишу да је Павић мање познат у Шпанији него у осталој Европи, да за то успут пребаце домаћим издавачима што подлежу интервенционизму који доводи до културне збрке, да говоре о његовој јединствености и оригиналности, о ослобођеној машти, надреализму, хумору и иронији и да му на крају упуте аплауз захвалности.¹⁴ Има их

¹¹ *La Gaceta regional*, Salamanca, 4. II 1994.

¹² *Expansión*, Madrid, 12. III 1994.

¹³ О негативности може бити речи само када се говори о „балканизацији” као политичком термину који је заменио „либанизацију”.

¹⁴ *Diario de León*, 1. IV 1994.

који га представљају као генија или као сушто стваралаштво и машту. Из њихових текстова у првом лицу, дакле отворено субјективних, зрачи искрено одушевљење.

У ову групу сврставамо и скорије критике које престају да буду манипулативне и постају стручније, што може да се протумачи као показатељ напретка и ослобађања од политичких алузија, с обзиром на то да већ одавно нисмо вест. То подразумева чисту информацију о Павићу и његовим већ преведеним романима у функцији приказа *Последње љубави у Цариграду* и *Седам смртних* грехова у којима се на уобичајен начин, без између редова скривених порука као и без егзалтација износе судови о самосвојности, изванредности приче, неконвенционалности, свежини структуре и дотицању граница наративности који делу подарују његов сопствени живот, а читаоцу не само могућност слојевитог тумачења, већ и учешћа у приповедном ткању. Такође се дају потпунији биографски подаци, а *Хазарски речник* се сврстава у једно од врхунских дела књижевности XX века и посебно постмодернизма.¹⁵

Свакако најквалитетнију и најобухватнију анализу Павићеве поетике (не само појединачних остварења) постигла је Марија Ђурђевић у чланку „Милорад Павић. Од Византије до хипертекста” објављеном унутар тематског блока *Срце Европје: српска књижевност* у књижевном часопису *Химера* из Барселоне септембра 2004. године, приређивача Игора Маројевића, критичара, писца и преводиоца поменутог Вила-Матаса. Прилог који је свакако добродошао у средини каква је шпанска, нажалост није високо репрезентативан јер испољава низ недостатака као што су поједини врло лоши преводи ауторских текстова, неуједначен квалитет тих текстова почев од непримереног увода самог приређивача, њихова непропорционалност у погледу значаја писаца које обрађују и изостављања једних, а помињања других имена, што све целини одузима кохерентност и вредност.¹⁶

У таквом оквиру не изненађује да је први помен Павића од стране Кристијана Марти-Менсела, директора агенције специјализоване за књижевности Средње и Источне Европе, у политикантском маниру. Заклањајући се иза владајућег (што значи одрицање од свога), мишљења о величини писца, једино што налази за сходно да каже јесте да је Павић сам себи

¹⁵ Упућујемо на сајтове <http://www.agapea.com> и <http://www.intralector.net> који нису стриктно критичарски: први је књижеварски, а други је изворник за библиографске информације.

¹⁶ О томе смо опширније писали у *Прилозима за књижевност, језик, историју и фолклор*, 70/1—4, Филолошки факултет, Београд, 2004, стр. 348—353.

наудио на међународном тржишту због „флертовања” са радикалним српским национализмом. Читалац ће бити на правом добитку ако после овога не одустане и одлучи да прочита чаланак Ђурђевићеве.¹⁷

Дипломирани хиспаниста на београдском Филолошком факултету и докторант на барселонском универзитету, она је, колико нам је познато, једина у Шпанији скренула пажњу да Павића не треба читати само у контексту западне културе, него да „православна хришћанска култура представља осовину која носи сво његово стваралаштво и теорију поетике”. Истина је да су неки шпански критичари поменули дуг византијској традицији, али прилично површно, без појединости и без стварног разумевања, што је логична последица крајњег игнорисања, а поменули смо чега је оно последица. Стога се ауторка потрудила да објасни везу између ликовности и речи, између иконе и логоса, па се нужно позабавила и обрнутом перспективом и потпуним разбијањем линеарног приповедања у функцији естетике целине, „текста као слике света”.¹⁸ (Подсећамо да се у иконописању сложена перспектива користи од најранијих времена.) Основна тежња ка истини испољава се кроз мозаичност хипертекста чији делови, тј. лекције, у динамичном и код Павића типично антиномијском односу својим парцијалним истинама упућују на целину. Есеј се ефектно завршава закључком да се увођењем премодерних елемената „успоставља мост који води пореклу, простору у коме је човек неодвојив од природе. Или у коме је стварност неодвојива од текста.” Одлична прва лекција, или једна од лекција у хипертексту-слици страног читаоца који жели да настави у продубљивању свог разумевања и своје истине о Павићевим делима.

Иако није из Шпаније, због његове вредности желимо да поменемо и приказ професора Хулијана Месе Гонсалеса са Аутономног технолошког института у Мексику (приватног, али лаичког). Више литераран, а мање теоријски, једини је који са претходним Марије Ђурђевић представља оно што би подразумевало рецепцију у уобичајеном смислу (а не штуре податке које смо били присиљени да користимо). Написан је 1990. поводом објављивања *Хазарског речника* у Шпанији¹⁹ и говори о роману не као о речнику, већ као о енциклопедији апокрифног карактера у строгом значењу те речи, јер је „исто толико

¹⁷ ĐURĐEVIĆ, M. (2004): „Milorad Pavić. De Bizancio al hipertexto”, *Qui-mera*, 248, pp. 36–39.

¹⁸ Примера ради, позната студија П. Флоренског *Обрнућа перспејктив*а већ је код нас преведена касно, 1979, а у Шпанији тек прошле, 2005. године.

¹⁹ Оригинални текст може да се прочита на следећем сајту: http://www.biblioteca.itam.mx/estudios/estudio/letras21/rese1/sec_1.html.

лажна као *Дон Кихот* и измишљена као *Хиљаду и једна ноћ*". Чини нам се изузетно важним ово једино поређење са неким шпанским делом, и то романом по превасходству. Иако Меса не узима у обзир византијско-православну димензију, боље речено, ње нема у сфери његове асоцијативности, он ипак долази до неких сличних запажања. За њега *Хазарски речник* не значи раскид модерног са „хиљадугодишњим веровањима и атавизмима”, већ представља „растакање романа, али не да би се преко њега прекорачило и отишло ка построману, него да би се као у вечитом повратку стигло на извор, до његових разноликих корена, на никада довршене почетке”. С друге стране, виђење читаоца као (са)учесника и висока полифоничност романа о којој говори један су вид сложености перспективе. Најзад, осетна је значењска разлика између порука Месиного исказа да би се Борхес свакако дивео овој књизи и Хуесовог да је примерак борхесовске прозе.

Овде нам понестаје материјала и за сада стављамо тачку на тему рецепције Павићевих дела у Шпанији. Нисмо могли да бирамо међу студијама, есејима, чланцима у специјализованим публикацијама, нити да тражимо евентуалне утицаје. Користили смо школске приручнике, енциклопедије и речнике, и често уместо критика издавачке белешке. То све значи да нисмо располагали одређеном масом података за обраду и извођење закључака, али управо то одсуство је било врло речито. У једном тренутку смо чак помислили да би уместо „Павић у Шпанији” пре одговарао наслов „Павић у шпанским селима”.

Ипак, не мислимо да има места песимизму. Шта је било, пролази и чињеница је да шпанска славистика почиње да напредује. При том је разумљиво да прво и највише напредује русистика, па онда полонистика за коју је католичанство утицајан и подстицајан чинилац. Нама другима, „мањима”, остаје стрпљење и да се сами трудимо и радимо на томе да се за нас чује и зна док не стасају домаћи стручњаци. Како смо се уверили, највише превода и најбоља анализа долазе управо са српске стране. Треба искористити можда једину предност туђне чињенице да нам у историји никада није недостајала емигранција.

На крају, свесно смо искористили главну тему овога прилога да пружимо и неке друге податке који нису тражени, па ни очекивани, али за које смо сматрали да су потребни да би се стекла иоле целовитија слика. Гледано из Србије, неко ће нам можда у неверици пребацити вишак субјективности и, из искуства говоримо, чак извесна претеривања, али гледано из Шпаније одговорно изјављујемо да нисмо преувеличали објективне датости у каквом год се омоту налазиле.